

Heterotopia afektywna jako narzędzie w badaniach nad pamięcią miasta (na przykładzie placu Łukiskiego w Wilnie)

Małgorzata Kasner

Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki PAN, Polska, Warszawa

Polish Academy of Sciences, Institute of Slavic Studies, Warsaw

Email: malgorzata.kasner@ispan.edu.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3863-2268>

<https://ror.org/052tbr029>

Abstrakt. Celem artykułu jest zaprezentowanie heterotopii afektywnej jako ważnego narzędzia analitycznego w badaniach nad pamięcią miasta, a dokładnie kultury pamięci Wilna na przykładzie placu Łukiskiego (lit. Lukiškių aikštė). Artykuł ma charakter teoretyczno–poglądowy, prezentujący narzędzia naukowe rozszerzające zakres badań nad pamięcią miasta o aspekt przestrzenno–afektywny. W tym celu wykorzystałam tzw. nową humanistykę, refleksję M. Foucaulta, badania E. Sojy oraz A. Wójtowicz. Rozważaniom teoretycznym poświęciłam pierwszą część artykułu; w drugiej – skupiłam się na zwięzłej prezentacji zebranego materiału oraz możliwości zastosowania opisanej metody; wnioski znalazły się w ostatniej części tekstu.

Słowa kluczowe: heterotopia afektywna, memory studies, studia miejskie, Wilno, plac Łukiski.

Affective Heterotopia as a Tool in Research on City Memory (Lukiškės Square in Vilnius Case Study)

Summary. The aim of this article is to present affective heterotopia as an important analytical tool in research on city memory. The aim of the article was to describe and analyse the culture of memory of Vilnius on the example of Lukiškės Square. This is the largest of the city's centrally located squares. It perfectly illustrates the successive stages of the development of the city of Vilnius over time, as well as serves as a record of the desires, ambitions and experiences of its inhabitants, passed down or erased from the cityscape. The article is theoretical and illustrative in nature, presenting scientific tools that extend the scope of research on city memory to include spatial and affective aspects. For this purpose, the author employed a methodology of the so-called new humanities which defines "(...) re-profiles research methods and tasks in a manner inconsistent with existing disciplinary divisions, and in direct connection with other fields of science (...)" (Nycz, 2015), along with reflections of M. Foucault, and research of E. Soja and A. Wójtowicz. The first part of the article consists of theoretical considerations, whereas, part two focuses on a concise presentation of the collected material and the possibilities of applying the described methodology, and the conclusions are presented in the last part of the text.

Keywords: affective heterotopia, memory studies, urban studies, Vilnius, Lukiškės Square.

Received: 2025-11-16. **Accepted:** 2025 12 03

Copyright © 2025 Małgorzata Kasner. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Afektinė heterotopija kaip miesto atminties tyrimų priemonė (Vilniaus Lukiškių aikštės pavyzdžiu)

Santrauka. Šiame straipsnyje pristatoma afektinė heterotopija kaip svarbi analitinė miesto atminties tyrimų priemonė, o tiksliau – Vilniaus atminties kultūra Lukiškių aikštės pavyzdžiu. Straipsnis yra teorinio ir iliustracinio pobūdžio, jame pateikiami moksliniai įrankiai, išplečiantys miesto atminties tyrimų aprėptį, įtraukiant erdvinį ir afektinį aspektus. Šiam tikslui pasitelkiami vadinamieji naujieji humanitariniai mokslai, M. Foucault ir E. Soja mintys bei A. Wójtowicz tyrimai. Pirmoji straipsnio dalis skiriama teoriniams apmąstymams; antroje dalyje glaustai pristatoma surinkta medžiaga ir aprašyto metodo taikymo galimybės, o paskutinėje teksto dalyje pateikiamos išvados.

Reikšminiai žodžiai: afektinė heterotopija, atminties studijos, miesto studijos, Vilnius, Lukiškių aikštė.

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja heterotopii afektywnej jako ważnego narzędzia analitycznego w badaniach nad pamięcią miasta. Wieloletnia obserwacja zmian zachodzących w miejskiej materii współczesnego Wilna (lit. Vilnius) – stolicy niepodległej Republiki Litewskiej, stała się źródłem moich zawodowych przymysłów, poszukiwań i fascynacji. Badania nad pamięcią miasta prowadzone w Instytucie Slawistyki PAN w latach 2016–2023 pozwoliły mi na przeprowadzenie licznych kwerend tekstowych (archiwalno-bibliotecznych) i przestrzennych, których głównym celem były opis i analiza kultury pamięci placu Łukiskiego (lit. Lukiškių aikštė)¹. Wybrałam znaczący fragment wileńskiej „konstelacji pamięci”, największy z centralnych placów miasta, którego dzieje urbanistyczne, polityczne i kulturowe są doskonałą ilustracją utrwalonych w czasie kolejnych etapów rozwoju Wilna, zapisem pragnień, ambicji i doświadczeń mieszkańców, przekazywanych lub wymazywanych z krajobrazu miasta.

Artykuł „Heterotopia afektywna jako narzędzie w badaniach nad pamięcią miasta...” ma charakter teoretyczno–poglądowy. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu nie opisuję szczegółowo przedmiotu badań. Skoncentrowałam się na prezentacji narzędzi naukowych, które pozwoliły mi na poszerzenie dotychczasowego pola empirycznego badań nad pamięcią miasta². Analizy sfery przestrzennej w aspekcie afektywnym wymagały użycia innych narzędzi i koncepcji badawczych. W tym celu wykorzystałam tzw. nową humanistykę wzbogaconą o refleksję filozoficzną Michela Foucaulta, badania geografa i urbanisty Edwarda Sojy, oraz literaturoznawczyni, autorki koncepcji literaturoznawstwa architektonicznego – Aleksandry Wójtowicz. Rozważaniom teoretycznym poświęciłam pierwszą część artykułu; w drugiej skupiłam się

¹ W artykule posługuję się polskimi odpowiednikami litewskich nazw miejscowych i lokalnych, które przywołuję w artykule. Przy pierwszym użyciu obok nazwy polskiej pojawia się nazwa litewska.

² Początkowo studia nad pamięcią Wilna prowadziłam z perspektywy kulturowo-literaturoznawczej, którą w interesujący sposób rozszerzyło zastosowanie koncepcji kultury pamięci [Assmann 2013; Assmann 2008; Cornelissen 2014; Erll 2018].

na zwięzłej prezentacji zebranego materiału oraz możliwości zastosowania opisanej metody; wnioski znalazły się w ostatniej części tekstu.

1. Refleksja naukowa

Czym jest plac? Pierwsze skojarzenie ma charakter wizualny. „Plac” – jak czytamy w „Słowniku języka polskiego” – to 1. „duża, wolna przestrzeń w mieście powstała najczęściej przy zbiegu ulic, zwykle otoczona budynkami, 2. «teren wydzielony pod zabudowę oraz teren wokół zabudowy», 3. *daw.* miejsce bitwy, pojedynku”. Internetowy „Słownik ogólnego języka litewskiego” definiuje lit. aikštė ‘plac’ jako: „1. w mieście/miasteczku przestrzeń otoczoną budynkami, 2. miejsce rozrywki, uprawiania sportu, boisko, 3. miejsce w lesie równe i bez drzew, polana, 4. dobrze widoczne miejsce” (tłumaczenie MK). Z obydwu definicji wynika, że *plac* może być rozumiany jako przestrzeń (z widoczną strukturą) lub jako miejsce (określony punkt)³. W „Słowniku terminów artystycznych i architektonicznych” (2011) plac to „wolna przestrzeń w mieście, związana najczęściej z ważnymi ulicami i ujęta w obudowę architektoniczną, rzadziej ograniczona ścianą zieleni lub otwarta na krajobraz” [Fedor (red.) 2011, 316]. Jako taka mogła pełnić różnorodne funkcje handlowe, społeczne, kulturalne; być miejscem tranzytu, transmisji informacji, komunikacji i wymiany, wpływów i przepływów idei, a co za tym idzie emocji i afektów pojawiających się podczas np. pertraktacji handlowych, konfliktów ideologicznych, manifestowania poglądów politycznych. Otwarta przestrzeń placu to idealne miejsce do walki ideologicznej, której rezultaty daje się zapisać w przestrzeni za pomocą architektury, pomników, tablic⁴. Place to heterochronie⁵: miejsca w czasie doświadczane przez społeczeństwa. Dynamiczna triada: przestrzeń – historia – społeczeństwo, tworzy z placów wyjątkowe obiekty badań nie tylko dla praktyków przestrzeni: urbanistów i architektów, ale także antropologów, socjologów, geografów, kulturoznawców, literaturoznawców oraz interdyscyplinarnych badaczy z kręgu tzw. nowej humanistyki. Zdaniem Ryszarda Nycza nowa humanistyka definiuje „sвій status, konfiguruje pole problemowe, profiluje od nowa metody i zadania badawcze w sposób nieprzystający do dotychczasowych podziałów dyscyplinowych, a także w bezpośrednim związku z innymi dziedzinami nauk (społecznych, ścisłych, przyrodniczych, stosowanych) oraz sztuką i życiem (codziennym doświadczeniem), traktowanymi jako rodzaje kreatywnej działalności poznawczej” [Nycz

³ Choć nie jest to tematem artykułu, to wart podkreślenia jest aspekt przyrodniczy (naturalny, nieantropocentryczny) litewskiej definicji, który wiąże się także z pochodzeniem dzisiejszego placu Łukiskiego. Zob. [Jogėla, Meilus, Pugačiauskas 2008].

⁴ Więcej zob. [Rybicka 2011].

⁵ Zdaniem M. Foucault „Heterotopie są najczęściej powiązane z warstwami czasu, to znaczy otwierają się na coś, co można by nazwać, dla pełnej symetrii, heterochroniami” [Foucault 2005, 123].

2015, 11]. Wyjście poza humanistykę „klasycznie nowoczesną, broniącą profesjonalnych metod i granic” [Tamże] pozwala naukowcom na wykorzystanie doświadczenia pozornie odległych dziedzin naukowych w celu wypracowania nowych narzędzi i koncepcji badawczych, np. wykorzystania na gruncie filozofii hermeneutycznej koncepcji pierwotnie skierowanej do architektów, czyli heterotopii. Gdy w 1967 r. Michel Foucault wygłaszał dla Koła Studentów Architektury wykład „O innych przestrzeniach” zapewne nie przypuszczał, że heterotopie (nb. użyte w pracach filozofa jedynie kilka razy) zrobią taką karierę w świecie nauki. Zwrot przestrzenny, który dokonał się w odpowiedzi na globalne przemiany ekonomiczno-społeczne, polityczne, technologiczne i kulturowe lat 60. i 70. XX w. zapoczątkował epokę przestrzeni, o której Foucault pisał: „Znajdujemy się w czasach symultaniczności, w epoce zestawiania, w epoce rzeczy bliskich i dalekich, jednego obok drugiego, rozproszonego. Znajdujemy się w momencie, kiedy jak sądzę, świat wydaje się nie tyle długą historią rozwijającą się w czasie, co siecią łączącą punkty i przecinającą własne poplątane odnogi” [Foucault 2005, 117]. Badanie punktów-miejs (np. placów, ulic, budynków) w sieci relacji (tj. kontekście) miejskiego układu przestrzennego i społecznego otworzyło drogę do hermeneutycznego spojrzenia na przestrzeń: badania miejskie są „czytelne” i interpretowalne jedynie w wielowymiarowym kontekście kulturowym, historycznym i społecznym. Z drugiej strony – zgodnie z zasadą koła hermeneutycznego – całość ma swój obraz w części, która z kolei oddaje złożoność całości. Foucault zaproponował dla tych punktów-miejs określenie heterotopii. Są to

„miejsca (*lieux*) rzeczywiste – miejsca, które wyznaczane są wraz z tworzeniem się społeczeństwa, które są czymś w rodzaju kontr-miejs (*contre-emplacements*), rodzajem efektywnie odgrywanej utopii, w której wszystkie inne rzeczywiste miejsca (*emplacements*), jakie można znaleźć w ramach kultury, są jednocześnie reprezentowane, kontestowane i odwracane. (...) Ponieważ miejsca (*lieux*) te są absolutnie odmienne od wszystkich miejsc (*emplacements*), które odzwierciedlają i o których mówią, nazwę je, w przeciwstawieniu do utopii, heterotopiami” [Foucault 2005, 120].

Heterotopie i ich „systematyczne opisy” – heterotopologie [Tamże, 121–124] zainspirowały m. in. francuskiego geografa i planistę Edwarda W. Soję do oryginalnych badań nad przestrzenią jako fenomenem podmiotowym, dynamicznym, konstruowanym w procesach historycznych i społecznych. Soja krytycznie wykorzystał [np. Soja 1989; Soja 1996] idee Foucaulta oraz Henri Lefebvre’a⁶ [Lefebvre 1991] do stworzenia koncepcji „Trzeciej przestrzeni” [trzecioprzestrzeni, Soja 1989], która skutecznie zdekonstruowała zasadę bi-

⁶ Teoria Lefebvre’a kwestionuje neutralność przestrzeni, a podkreśla, że jej kształt jest wypadkową relacji społecznych i ekonomicznych. Tutaj także pojawiają się trzy aspekty produkcji przestrzeni: przestrzeń fizyczna (absolutna), przestrzeń społeczna (percepcja), przestrzeń mentalna (wyobrażenie).

narności w refleksji przestrzennej (np. centrum vs peryferia, otwarte vs zamknięte, natura vs cywilizacja [Soja 1996, 145]):

„Definiuję Trzecią przestrzeń jako inny sposób rozumienia i działania w celu zmiany przestrzenności ludzkiego życia, odrębny sposób krytycznej przestrzennej świadomości, który jest odpowiedni dla nowego zakresu i znaczenia, jakie przynosi zrównoważona trialektyczność przestrzenności, historyczności i społeczności” [Soja 1996, 10]. Dlaczego Trzecia przestrzeń jest tak ważna conceptualnie? Otóż dlatego, że odnosi się do tego, co pozostaje na marginesie: miasta, kultury, społeczeństwa. Zdaniem Sojy „zawsze jest Inne (*the Other*), trzeci element, który przeszkadza, zaburza i rekonstruuje konwencjonalne binarne opozycje w kierunku innych relacji (*an-other*), które zawierają w sobie te podwójności, ale są zarazem czymś więcej, niż to co jest ich sumą lub zbiorem wspólnym” [Tamże, 32].

Równoległości, sploty, nielinearny opis badanych fenomenów stawiał przed przedstawicielami różnych dyscyplin naukowych to samo pytanie: jak przełamać ograniczenia języka i ekranu komputera do opisu trójwymiarowego świata rozszerzonego o wymiary mentalne: doświadczeniowe i pamięciowe. Kulturoznawczyni i filozofka Ewa Rewers w tomie „Kulturowe studia miejskie. Wprowadzenie” [Rewers 2014] zwracała uwagę na konieczność „podjęcia wysiłku transgresji podziałów i w ujęciu ponaddziedzinowym zapytać o problemy dotyczące miasta. Celem jest ustanowienie dyscypliny zdolnej objąć nie tylko zjawiska związane z czytaniem tego, co poddaje się analizie semiotycznej, ale także to, co jest efektem patrzenia, słuchania, dotykania, najszerzej – doświadczenia miasta (...)” [Sendyka 2016, 238].

W duchu powyższych koncepcji na potrzeby badań nad pamięcią placu Łukiskiego wybrałam korzystając z dorobku filozofów, geografów, urbanistów i kulturoznawców, rozszerzoną kategorię heterotopii afektywnej. Heterotopia afektywna została wprowadzona do obiegu naukowego przez Aleksandrę Wójtowicz [2014] i zastosowana do opisu warszawskiego Pałacu Staszica. Według Wójtowicz heterotopia afektywna to: „Miejsce, w obrębie którego dokonuje się kumulacja treści o wymowie ideologicznej, historycznej, religijnej, narodowej. Znaczenie nadane tej przestrzeni przez określony podmiot jest potem deszyfrowane przez inny. (...) Wykorzystanie semantyki miejsca nie tylko zmierza do wywołania określonych emocji u danej grupy społecznej, ale równocześnie wykorzystuje emocje poruszane przywołaniem wcześniejszych form istnienia miejsca (...) by wpływać na odbiorcę” [Tamże, 2014, 307–308].

Definicji afektu jest wiele (biologiczne, psychologiczne, kulturowo-społeczne, polityczne, por. [Nader 2014, 31–33]), ale łączy je jedno: są one „niezbędne dla społecznych interakcji” [Phelan 1993, 76]. Koncepcja afektywna Mieke Bal [Bal 2015, 34] podkreśla i umożliwia analizę sprawczości sztuki

(kultury), tj. wywoływania określonych emocji po stronie odbiorcy i wpływania na kształt naszych narracji o świecie [Nader 2014; Massumi 2013]. Podobnie twierdzi Aleksandra Wójtowicz: „Afektywny wymiar odnosi się [tu] nie do podmiotu podejmującego działanie, ale do odbiorcy – przemiana miejsca ma wpływać na zbiorowość. Istotna jest struktura piętrowa, paraboliczne odwoływanie się do wcześniejszych wcieleń obiektu i emocji związanych z jego wcześniejszą postacią” [Wójtowicz 2017, 175].

Wykorzystanie heterotopii afektywnej otwiera szerokie możliwości zbadania złożonej struktury placu Łukiskiego w Wilnie w aspekcie kultury – historii – społeczeństwa – afektów, z wykorzystaniem szeroko rozumianych przekazów tekstowych (np. literatury, publicystyki, ikonografii, architektury) oraz performatywnych, które szczególnie mocno ujawniają afektywny charakter placu (np. wyzwalanie emocji podczas uroczystości oficjalnych, protestów, rozrywki). To jeden ze sposobów na wykorzystania dorobku humanistycznego w praktyce edukacyjnej oraz urbanistyczno – architektonicznej⁷.

2. Laboratorium: plac Łukiski i heterotopia afektywna

Plac Łukiski to konkretna wileńska przestrzeń znajdująca się w centralnej części stolicy Republiki Litewskiej. Znajduje się obok alei (prospektu) Giedymina (lit. Gedimino prospektas), głównej, prestiżowej osi miejskiej biegnącej od bazyliki archikatedralnej św. Stanisława Biskupa i św. Władysława do mostu na Wilii (lit. Nėris), prowadzącego do dzielnicy Zwierzyniec (lit. Žvėrynas). Moja ostatnia kwerenda przestrzenna odbyła się we wrześniu 2025 r. i taki stan placu opisuję w niniejszym artykule. Do tej właśnie konfiguracji przestrzeni będą się odnosić moje analizy dotyczące powiązań placu ze społeczeństwem i historią, a także liczne emocjonujące rekonfiguracje tego miejsca.

Plac Łukiski ma kształt dość regularnego czworokąta (zbliżony do trapezu) o powierzchni ok. 3,5 ha. Geometryczne nasadzenia i korony drzewek przycinane w kształcie dość regularnego czworokąta, gładko wystrzyżone trawniki (na których pracują automatyczne kosiarki), niewielkie ławeczki, letnia fontanna, toaleta i budka z kawą w południowym narożniku placu, czynią z niego przestrzeń uporządkowaną, pozornie jednolitą i niebudzącą emocji.

Od południa plac Łukiski graniczy z aleją Giedymina i budynkami użyteczności publicznej: sądem, muzeum, Litewską Akademią Muzyki i Teatru.

⁷ W latach 2016–2019 pod kierunkiem Aleksandry Wójtowicz w Instytucie Badań Literackich PAN realizowany był projekt badawczy “Miejsca trudne – transdyscyplinarny model badań. O przestrzeni placu Piłsudskiego i placu Defilad”. Jego rezultatem jest trylogia naukowa: “Refleksja humanistyczna w planowaniu przestrzennym” [Wójtowicz, Paulinka 2019], “Literaturoznawstwo architektoniczne” [Wójtowicz 2019], “Miejsca trudne – transdyscyplinarny model badań. O przestrzeni placu Piłsudskiego i placu Defilad” [Wójtowicz (red.) 2019].

Od północy z ul. Łukiską (lit. Lukiškių g.), z barokowym kościołem św. Jakuba i Filipa oraz zabudową dawnego klasztoru oo. Dominikanów⁸, z za której wyłania się zrewitalizowana przestrzeń najstarszego szpitala miejskiego⁹: hotel (AC Hotel Vilnius Marriot), biura, sklepy, skwer – były cmentarz przykościelny, szkoła, ścieżki piesze i rowerowe. Przedłużenie ul. Łukiskiej prowadzi do ul. Meczetowej (lit. Mečetės g.); przedwojenna ul. Mahometañska), która przypomina o najdawniejszych osadnikach zamieszkujących to miejsce. Upamiętnienie społeczności tatarskiej jest na placu niewidoczne. Cmentarz muzułmański utrwalony, m.in. na zdjęciach Jana Bułhaka, został częściowo zniszczony przez władze carskie budujące więzienie, a pozostałości osadnictwa tatarskiego na Łukiszkach (w tym meczet) usunęły władze radzieckie w 1968 r. podczas budowy obwodnicy miasta. W 2019 r. na budynku ul. Goštauto 11 odsłonięto tablicę pamiątkową. Zachodnią granicę placu wyznacza ulica J. Tumasa-Vaižgantas (lit. J. Tumo–Vaižganto g.), przy której znajduje się Kolonia Montwiłłowska (Bankowa, 1911–1913) – niewielkie osiedle zbudowane w stylu secesji i neogotyku. Z osiedlem graniczy budynek Ministerstwa Spraw Zagranicznych RL rozbudowany o szklano-metalową przybudówkę w stylizacji zabudowy postsocjalistycznej. Za nimi – byłe więzienie Łukiszki (lit. Lukiškės, Lukiškių kalėjimas), dzisiaj centrum rozrywki Lukiškių kalėjimas 2.0 oferujące usługi restauracyjne, nocne i dzienne zwiedzanie więzienia w języku litewskim i angielskim, w nieczynnej cerkwi św. Mikołaja – koncerty, spektakle, wystawy [zob. Lukiškių kalėjimas...]. Zderzenie wiedzy o silnie naznaczonym przemocą i zbrodnią miejscu z teatralizowanymi wycieczkami po silnie strauumatyzowanym miejscu¹⁰ oraz imprezami w barze, wzbudziło już niejedną burzliwą dyskusję¹¹.

Wschodnie pierzeje placu Łukiskiego wyznacza ulica ul. 16-ego Lutego (lit. Vasario 16-osios g.) upamiętniająca datę podpisania przez Litewską Tarybę Aktu Niepodległości Litwy (1918)). Jej przedłużeniem jest ulica Tura (lit. Tauro g., pol. ul. Góra Bouffałowa) prowadząca do góry Tura (lit. Tauro kalnas, pol. Góra Bouffałowa).

Współczesne koncepcje urbanistyczne i planistyczne obejmują nie tylko plac Łukiski, ale także jego otoczenie, otwierając się zarówno na zrewitalizowaną przestrzeń dawnego więzienia, zespołu szpitalnego, ale także góry Tura [zob. Imamasi Lukiškių kalėjimo istorinės atminties įprasminimo darbų].

⁸ Tutaj swoje ostatnie dni życia przed egzekucją spędził jeden z przywódców powstania styczniowego, Zygmunt Sierakowski.

⁹ Zob. <https://www.whitemad.pl/en/revitalisation-in-vilplacnius-the-former-st-jacobs-hospital-has-regained-its-splendour/>

¹⁰ Więcej na ten temat zob. [Ackerman 2015; Anušauskas 1996; Pasierbska 2003].

¹¹ Zob. [Koncertai, baras, pramogos...].

a) *Afekty, pamięć, przestrzeń*

Plac Łukiski to dzisiejszy Lukiškių aikštė (historycznie: Łukiszki, Łukiszki rynek, plac Łukiski, plac Józefa Piłsudskiego, Lukiškių aikštė, plac Radziecki, plac Lenina). Na przestrzeni dziejów wielokrotnie zmieniały się nie tylko jego nazwy, funkcje, ale także kształt. Analiza planów miasta Wilna i map fizycznych to istotne źródło badań nad kulturą pamięci miasta, ale znacznie wykracza poza tematykę artykułu. Od wieku XV do XVIII ta przestrzeń ze słabo zaludnionej i bez konkretnych granic coraz ściślej wiązała się z miastem¹². Pierwszy raz wymienia się Łukiszki w źródłach z 1441 r. w przywileju wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka dla miasta Wilna. W XVI w. Łukiszki pełniły rolę portu przeładunkowego do Kowna i Królewca, dlatego istotnym elementem zabudowy były magazyny kupieckie. Głównymi mieszkańcami byli Tatarzy, którzy mieli tu swój meczet i cmentarz. W pierwszej poł. XVIII w. wybudowano kościół i klasztor, które do dziś stanowią ważne punkty topograficzne na mapie Wilna. Z połowy XVII w. pochodzi także siatka trzech najstarszych ulic: dzisiejszej Łukiskiej, 16-ego Lutego i Portowej (lit. Pamėnkalnio g.). Łukiszki – historyczne miejsce wymiany, handlu i transportu rzeczno od XVIII w. nabierały coraz większego znaczenia, aż w końcu peryferia stały się centralną częścią Wilna¹³. W czasach imperium rosyjskiego wraz z rozwojem miasta wzdłuż osi Gieorgijewskiej (św. Jerzego)¹⁴, po stłumieniu powstania styczniowego (1863–1864) stały się symbolem przemocy okupacyjnej władzy i krwawych represji zaborcy rosyjskiego wobec powstańców i wielonarodowego społeczeństwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów – miejscem pamięci (*lieux de mémoire*) o silnym ładunku emocjonalnym i tożsamościowym. W południowej części placu u podnóża góry Tauror wykonano wyroki śmierci na dwudziestu jeden powstańcach¹⁵. Powstanie styczniowe upamiętnia w północnej części placu tablica pamiątkowa „1863”¹⁶ i krzyż. W okresie sowieckim pojawiła się nowa tablica w języku rosyjskim i litewskim, która podkreślała walkę „chłopskich powstańców” z imperialną władzą¹⁷. Przez kilka lat po odzyskaniu przez Litwę niezależności tablica pozostawała w tej formie, by w 2002 r. z inicjatywy Litewskiego Związku Walk o Wolność do tablicy „1863” dołączył drewniany krzyż z napisem w języku

¹² Szerzej zob. [Jogėla i in., 2008].

¹³ Więcej na ten temat zob. [Čiurlionienė 2009; Grunskis 2004].

¹⁴ Adekwatnie do wielu imion miasta, także dzisiejsza aleja Giedymina miała kilka nazw: Gieorgijewska (św. Jerzego), Świętojerska, Adama Mickiewicza, Józefa Stalina, Włodzimierza I. Lenina.

¹⁵ W literaturze litewskiej do tych wydarzeń nawiązuje m.in. „Liūdna pasaka” (pol. Smutna bajka) Jonas Biliūnas czy „Sukilėliai” (pol. Powstańcy) Vincas Mykolaitis – Putinas.

¹⁶ Pierwsze upamiętnienie pochodziło z 1921 r.

¹⁷ Tekst w tłum. na język polski: „Tu zamordowano przywódców powstania chłopskiego 1863 r., walczących o wolność narodu litewskiego, rewolucyjnych demokratów Z. Sierakauskasa (1863. VI.15), K. Kalinauskasa (1864.III.10)”.

litewskim: „Tym, którzy zginęli za ojczyznę, walczyli o nią i duchowo odrodzili się”¹⁸. Obok znalazła się tabliczka informacyjna w języku litewskim, polskim, angielskim i białoruskim. Istotnym elementem tej „siatki pamięci” jest także dominikański zespół kościelno-klasztorny. W roku 2019 w kaplicy na historycznym cmentarzu Rossa odbył się uroczysty pochówek szczątków powstańców pogrzebanych wcześniej na wileńskiej Górze Zamkowej (Górze Giedymina, lit. *Pilies kalnas*), który stał się okazją do zmanifestowania uczuć tożsamościowych i narodowych w przeważającej części Białorusinów. Obecnie to upamiętnienie oddziela od głównej części placu szpaler młodych, ale już dostatecznie gęstych nasadzeń, tworząc swojego rodzaju „pod-plac” (subplac).

Po stłumieniu przez Rosjan powstania styczniowego Łukiszki jako miejsce uświęcone krwią bohaterów zostało poddane procesowi wymazywania z pamięci. Pomocna była w tym nowa koncepcja przestrzenna i przebudowa placu w celu połączenia go z centrum miasta. Plac został przedzielony prospektem św. Jerzego, przy którym rozpoczęto budowę okazałej siedziby Sądu Gubernialnego (1895–1897), gimnazjum żeńskiego, oraz najnowocześniejszego w imperium (!) więzienia (1904). W tym czasie utrwalił się dzisiejszy kształt i obszar placu, które w wyniku modernizacji miasta (nowe ulice i zabudowa) „przesunęło się” przestrzennie w kierunku centrum (wyznaczonego przez katedrę i plac Katedralny oraz Ostrą Bramę). Zaczęła się zmieniać funkcja placu w kierunku bardziej prestiżowej i użytkowej: 1887 r. – zaczęto tu organizować wystawy rolnicze, od 1897 – występy cyrku, pokazy filmowe, a na początku XX w. przez kilka lat działał tu teatr miejski.

W okresie międzywojennym, gdy Wilno stało się przedmiotem konfliktu polsko-litewskiego, pl. Łukiski z jednej strony ugruntował swoją rolę handlową (słynne wileńskie Kaziuki), z drugiej zaś w ramach polskiej polityki historycznej ugruntowywano pamięć powstania styczniowego, a także uaktualniano wydarzenia z historii II Rzeczypospolitej (pamięć walk niepodległościowych i marszałka J. Piłsudskiego). W latach 1919–1920 planowano postawienie na środku placu pomnika Wyzwolenia, w 1921 r. – odsłonięto tablicę pamiątkową „1863” i obelisk ku czci obrońców Wilna. Po śmierci Piłsudskiego plac otrzymał imię Marszałka (1936). Plany przebudowy placu przerwał wybuch II wojny światowej.

Włączenie Litwy w skład Związku Radzieckiego dało początek nie tylko zmianom polityczno-społecznym, ale także urbanistycznym i architektonicznym. Zanim to jednak nastąpiło plac Łukiski był świadkiem Holocaustu i codziennej zbrodniczej działalności kolejnych okupantów (NKWD, Gestapo, Saugumas, KGB). Więzienie na Łukiszkach było najczęściej ostatnim przy-

¹⁸ O ile nie wskazano inaczej w tłumaczeniu autorki artykułu.

stankiem dla uwięzionych¹⁹. Mieszkańców okolicznych kamienic wyprowadzano wprost na Ponary, co upamiętniają mosiężne tabliczki wbudowane w chodniki²⁰ – Stolpersteine, „kamienie, o które się potykamy”.

Po zakończenie II wojny światowej plac otrzymał nazwę Radzieckiego (lit. Tarybų aikštė). Pojawiła się także idea połączenia przestrzennego góry Tauro (z planowanym tam rządowym budynkiem i pomnikiem Zwycięstwa) z placem Łukiskim, na którym w 1952 r. odsłonięto pomnik W. I. Lenina. Od końca lat 40. XX w. do końca lat 80. był to centralny punkt ideologicznego radzieckiego Wilna. Zostały tu skumulowane siedziby instytucji przemocy, symbolicznie przestrzenią władał W. I. Lenin. Ważnym krokiem w tworzeniu nowego radzieckiego centrum była budowa elitarnego socrealistycznego Domu Pracowników Nauki i zespołu budynków biblioteki republikańskiej (tj. Litewskiej SRR). Historyczka sztuki Ūla Tornau w swoim doktoracie zatytułowanym „Oficjalne i codzienne narracje przestrzenne sowieckiego Wilna: dzielnica naukowa na Łukiszkach” (Oficialieji ir kasdieniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas) [Tornau 2016]) zauważała:

„(...) mimo wydanego w 1948 r. zakazu trzymania zwierząt hodowlanych w centrum miasta, około 50 m od pomnika Lenina do połowy lat 60. w charakterystycznym dla wsi otoczeniu wypasano świnię; przez cały okres sowiecki najważniejszy pomnik Wilna pomnik Lenina (w centrum ówczesnego placu Radzieckiego 1952 r.) stał na tle sakralnego kompleksu św. Jakuba i Filipa; pierwszy sowiecki „akademik” został wybudowany z wykorzystaniem struktury planistycznej demonizowanych po rewolucji dziełnastowiecznych kamienic z ciasnymi pokojami dla służby, w których także teraz mieszkały prywatnie najmowane pomoce. Ideologicznie niespójne koncepcje otoczenia mieszkalnego koezgzystowały nie tylko w jednej dzielnicy miasta, ale także w jednym budynku” [Tornau 2016, 23].

Usunięcie pomnika wodza rewolucji (1991) symbolicznie zakończyło okupację radziecką. W południowej części placu pojawiły się liczne upamiętnienia ofiar okupacji sowieckiej i hitlerowskiej. W części dawnego budynku imperialnego sądu guberni wileńskiej utworzono Muzeum KGB – Muzeum Okupacji i Walk o Wolność (lit. Okupacijų ir laisvės kovų muziejus). Na fasadzie zostały wykute nazwiska ofiar totalitaryzmów. To miejsce pamięci jest powiązane z dworem w Tuskulanach (lit. Tuskulėnų dvaras), gdzie w masowym grobie znaleziono ciała ofiar NKWD i KGB. Obok muzeum stanęło także nieoficjalne upamiętnienie – kamienna piramida wzniesiona z inicjatywy Litewskiego Związku Więźniów Politycznych i Zesłańców, a także pomnik poświęcony zesłańcom z Jakucji (z lat 1942–1956).

¹⁹ Więcej na ten temat zob. [Ackerman 2015; Anušauskas 1996; Pasierbska 2003].

²⁰ Zob. al. Giedymina 37, 46, [zob. New stumbling stones stolpersteine].

Poza upamiętnieniami patriotycznymi wpisującymi się w realizowaną przez niepodległą Litwę politykę pamięci, uwagę przyciąga postawiona w 2011 r. ławeczka litewskiego barda niepodległości Vytautasa Kernagisa (1951–2008). W czasach sowieckich prospekt Lenina nazywany przez młodzież Brodem (lit. Brodas to skrót od nowojorskiego Broadway – Brodvėjus). Było to miejsce spotkań zbuntowanych młodych, antysystemowych hipisowskich spotkań i wszechobecnej muzyki gitarowej. To miejsce formacyjne m.in. Algimantasa Puipy – reżysera, Izoldy Keidošiūtė – filmoznawczyni, Aleksandra Jegorova – muzyka [zob. Marcišauskytė-Jurašienė 2013, 153]²¹.

Po 1990 r. rozpoczął się kolejny etap w dziejach placu. Dyskusje, kampanie społeczne, konkursy, protesty, konflikty narodowościowe, nierozstrzygnięte sprawy sądowe – wszystko to ilustruje fascynujące procesy konstruowania, de- i re-konstruowania tożsamości i pamięci placu w niepodległej i wieloznacznej stolicy Litwy. W 1995 r. zorganizowano pierwszy konkurs na plan rekonstrukcji placu; w pięciu nagrodzonych projektach ujawniły się różne wizje miejsca; drugiego etapu nie zorganizowano. W 1998 r. – ogłoszono drugi konkurs; wybrano zwycięzców; projektu nie zrealizowano. W nawiązaniu do uchwały rządu RL z dn. 23.05.1997 r. w 2000 r. Sejm RL zdecydował, by plac Łukiski stał się miejscem edukacyjno-muzealnym z pomnikiem Walk o Wolność Litwy (lit. Lietuvos laisvės kovų memorialas) w centrum. Co ciekawe, w tej koncepcji zwrócono także uwagę na rolę rekreacyjną i społeczną placu. W 2006 r. rozporządzenie sejmowe zobligowało samorząd Wilna do rozpisania nowego konkursu na lata 2008–2009. Na początku 2010 r. decyzją Departamentu Dziedzictwa Kulturowego RL (lit. LR Kultūros paveldo departamentas) plac został objęty ochroną państwa. W tym samym roku Ministerstwo Środowiska RL ogłosiło kolejny konkurs na zagospodarowanie placu, a w 2012 konkurs na upamiętnienie. W końcu w 2018 r. kolejny konkurs został rozstrzygnięty²², ale jego rezultaty wzbudziły ogromne emocje, wywołały protesty i spowodowały akty wandalizmu²³.

Dziś plac jest po rekonstrukcji przestrzennej. W jego sercu znajduje się pamiątkowa tablica (miejsce przyszłego pomnika) i kapsuły memorialne. Od strony wschodniej charakter państwowy placu Łukiskiego podkreślają maszty

²¹ Analiza okolic placu wykracza poza ten artykuł, ale wystarczy wspomnieć noblistów: Czesława Miłosza (1980) i Andrew W. Schally'ego (Andrzej Wiktor Schally, 1977), absolwentów Państwowego Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta (obecnie budynek szkoły transportowej, ul. Tauro 20/7); Vincasa Krėvė, Vincasa Mykolaitisa-Putinasa, Balysa Sruogė (ul. Tauro 10) i innych [Venclova 2002, 190].

²² W skrócie: konkurs wygrał Audrius Labašauskas z pracą „Laisvės kalva” (pol. Wzgórze wolności); nie wygrała praca „Vytis” (pol. Pogoń) Arūnasa Sakalauskasa. To interesujący wątek pamięciowy, który sięga do najważniejszych paradygmatów tożsamości mieszkańców Litwy. To materiał na kolejny artykuł.

²³ W czerwcu 2018 r. została skradziona (szczęśliwie odnaleziona) jedna z kapsuł memorialnych. Zob. [Vandalai įsisuko į Lukiškių aikštę...].

z flagami Litwy i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a wzdłuż części zachodniej linii placu znajduje się rekreacyjna fontanna. Od strony północnej widnieją wieże odrestaurowanego kościoła dominikańskiego.

Ten wstępny przegląd dziejów, przemian społecznych, ról i funkcji placu Łukiskiego pokazuje jego unikatowe walory badawcze. Nawarstwienie znaczeń i symboli tego miejsca buduje heterotopię pamięci, a wielość równoległych narracji ogniskuje emocje (afekty), które realnie wpływają na społeczeństwo oraz przestrzeń.

3. Wnioski

W sensie metaforycznym plac to łącznik: nie tylko przestrzenny i społeczny, ale także emocjonalny (afektywny), co starałam się przedstawić w pierwszej i w drugiej części artykułu. Dzisiejszy plac Łukiski to przede wszystkim przestrzeń transferu: pozwala skrócić drogę od przystanków komunikacji miejskiej do alei Giedymina. Pojedyncze osoby, grupy²⁴ traktują go jako cel sam w sobie: zatrzymują się nad upamiętnieniem na środku placu i ewentualnie pokonują drogę do miejsca pamięci powstania styczniowego “wypchniętego” z głównej sceny placu za kulisy oddzielone zielenią.

Przywołane przykłady pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków:

1. plac Łukiski w Wilnie jest heterotopią afektywną: to miejsce o skumulowanej (zagęszczonej) historii, „w obrębie którego dokonuje się kumulacja treści o wymowie ideologicznej, historycznej, religijnej, narodowej” [Wójtowicz 2014, 307]; wielokrotnie dekonstruowany obiekt dyskusji i przetargów wykorzystujący sprawczą moc emocji;
2. plac Łukiski jest heterotopią miejską: miejscem „usieczkowanym” kulturowo, urbanistycznie, społecznie i tylko taki interdyscyplinarny (a nawet transdyscyplinarny) warsztat badawczy ma szansę najdokładniej opisać jego fenomen;
3. plac Łukiski jest heterotopią i heterochronią złożoną z placu głównego, oficjalnego (memoriał z kapsułami pamięci) oraz z sub-placu graniczącego z kościołem dominikańskim, miejscem pamięci 1863 r.; plac główny można podzielić na część oficjalną i nieoficjalną (fontanna; przestrzeń dla skaterów i rowerzystów; kawiarnia, czytelnia); nie mają one wyraźnych granic i mogą zmieniać swoje funkcje oraz charakter w zależności od potrzeb społeczno – politycznych.

W świecie nieustannej ewolucji i zmienności, zrozumienie dynamiki i charakteru otaczających nas przestrzeni ma znaczenie praktyczne i edukacyjne. Wykorzystanie tej wiedzy może pomóc w „wynegocjowaniu uwspólnio-

²⁴ Nie mam na myśli zorganizowanych grup wycieczkowych.

nego”²⁵ obrazu miasta, a w konsekwencji wzmocnić, tak pożądaną w wielokulturowym *polis*, efekt społecznej synergii.

Źródła internetowe

Bendrines lietuvių kalbos žodynas. <https://ekalba.lt/bendrines-lietuviu-kalbos-zodynas/aik%C5%A1t%C4%97?paieska=aik%C5%A1t%C4%97&i=b93030e7-22bf-4892-b2ea-c68789c6d3f0> Dostęp [2023-09-30].

Encyklopedia PWN. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/afekt;4007499.html> Dostęp [2025-05-20].

Imamasi Lukiškių kalėjimo istorinės atminties įprasminimo darby. <https://alkas.lt/2022/01/31/imamasi-lukiskiu-kalejimo-istorines-atminties-iprasminimo-darbu/> Dostęp [2024-11-28].

Koncertai – baras – pramogos... https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/2348562/koncertai-baras-pramogos-ar-lukiskiu-kalejime-yra-vietos-istorijai?srltid=AfmBOoQOx94XoMFr2OB_0PnNUOadhHJfTKd9mh_JyOc6gBMBH8TUSUC Dostęp [2025-05-20].

Lietuvos Respublikos Seimo pranešimai. <http://mokslolietuva.lt/2017/12/lietuvos-respublikos-seimo-pranesimai-36/> Dostęp [2024-11-12].

Lukiškių aikštė. https://www.vietoves.lt/linijos/Luki%C5%A1ki%C5%B3_aik%C5%A1t%C4%97/Vilnius/Vilniaus_miesto_savivaldyb%C4%97 Dostęp [2024-11-12].

Lukiškių kalėjimas – pasivaikščiojimai. <https://www.lukiskiu-kalejimas.lt/pasivaiksciojimai> Dostęp [2025-05-20].

New stumbling stones stolpersteine... <https://gvf.lt/en/2022/08/26/new-stumbling-stones-stolpersteine-unveiled-in-vilnius-for-rabinowitz-bruk-family/> Dostęp [2024-11-12].

Revitalisation in Vilnius... <https://www.whitemad.pl/en/revitalisation-in-vilplacnius-the-former-st-jacobs-hospital-has-regained-its-splendour/> Dostęp [2025-05-20].

Skonio karai Lukiškių aikštėje. <https://sociologai.lt/2018/skonio-karai-lukiskiu-aikste-j/> [2024-11-12].

Vandalai įsisuko į Lukiškių aikštę... <https://www.lrytas.lt/lietuvosdiena/kriminalai/2018/06/25/news/vandalai-isisuko-i-lukiskiu-aikste-pavogta-kapsule-su-dokumentais-6743323> Dostęp [2023-11-30].

Bibliografia

ACKERMANN, F., 2015. The Spirit of Lukiškės: a Prison as Microcosm of Modern Vilna, *The Journal of Belarusian Studies*, 7(3). 42–69. <https://doi.org/10.30965/20526512-00703003>

ANUŠAUSKAS, A., 1996. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis.

ASSMANN, A., 2013. *Między historią a pamięcią. Antologia*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

ASSMANN, J., 2008. *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Tłum. A. Kryczyńska-Pham. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

²⁵ Wykorzystuję to określenie za Romą Sendyką [Sendyka 2016] w recenzji tomu pod red. Ewy Rewers pt. *Kulturowe studia miejskie. Wprowadzenie* [Rewers (red.), 2014].

BAL, M., 2015. Afekt jako siła kulturowa. Przeł. A. Turczyn. In WICHROWSKA, E., SZCZEPAN-WOJNARSKA, A., SENDYKA, R., NYCZ, R. (red.). *Historie afektywne i polityki pamięci*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 33–46.

BILIŪNAS, J., 2006. *Liūdna pasaka. Kūrybos rinktinė*. Vilnius: Baltos lankos.

CORNELISSEN, Ch., 2014. Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy. In KOŃCZAL, K. (red.). *(Kon)teksty pamięci: Antologia*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 247–263.

ČIURLIONIENĖ, I., 2009. Vilniaus miesto plano transformacijos XVIII a. pab. – XIX a., *Urbanistika ir architektura*, 33(1). 11–19. <https://doi.org/10.3846/13921630.2009.33.11-19>

DYOS, H. J., 1961. *Victorian Suburb. A Study of the Growth of Camberwell*. Leicester: University Press.

ERLL, A., 2018. *Kultura pamięci*. Przeł. A. Taperek. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

FEDOR, D. (red.), 2011. *Słownik terminów artystycznych i architektonicznych*. Tom 19. Warszawa: Agora.

FOUCAULT, M., 2005. Inne przestrzenie. Przeł. A. Rejniak-Majewska, *Teksty Drugie*, (6). 117–125.

JOGĖLA, V., MEILUS, E., PUGAČIAUSKAS, V., 2008. *Lukiškės: nuo priemiesčio iki centro (XV a. – XX a. pradžią)*. *Kolektyvinė monografija*. Vilnius: Diemedžio leidykla, Lietuvos istorijos institutas.

GRUNSKIS, T., 2004. Miasto ir jo visuomeninių erdvių formavimo idėjos XIX a. Lietuvoje, *Urbanistika ir architektūra*, 27(3). 95–102.

KASNER, M., 2018. O metodologii badań kultury pamięci miasta postsocjalistycznego (na przykładzie współczesnego Wilna), *Slavistica Vilnensis*, 62. 277–290. <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2017.62.11696>

KASNER, M., 2021. O znaczeniu koncepcji kultury pamięci w badaniach miejskich (wileńskie studium przypadku). In FEDOROWICZ, I., DAWLEWICZ, M., GEBEN, K. (Eds.). *Pod znakiem Orla i Pogoni*. Vilnius: Vilnius University Press, 460–475. <https://doi.org/10.15388/PZOP.2020.25>

MARCIŠAUSKYTĖ-JURAŠIENĖ, J., 2013. *Vilniaus skulptūrų kelias. Kultūrinis gidas*. Vilnius: Modernaus meno centras.

MASSUMI, B., 2013. Autonomia afektu. Przeł. A. Lipszyc, *Teksty Drugie*, (6). 111–134.

NADER, L., 2014. Afektywna historia sztuki, *Teksty Drugie*, (1). 14–39.

NYCZ, R., 2015. Wstęp. Humanistyka wczoraj i dziś (w wielkim skrócie i nie bez uproszczeń). In NYCZ, R., ŁEBKOWSKA, A., DAUKSZA, A. (red.). *Kultura afektu – afekty w kulturze. Humanistyka po zwrocie afektywnym*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 7–24.

NYCZ, R., 2017. Nowa humanistyka w Polsce: kilka bardzo subiektywnych obserwacji, koniektur, refutacji, *Teksty Drugie*, (1). 18–40.

LEFEBVRE, H., 1992. *The Production of Space*. Tłum. D. Nicholson-Smith. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell.

PASIERBSKA, H., 2003. *Wileńskie Łukiszki na tle wydarzeń lat wojny 1939–1944*. Gdańsk: Poligrafia.

PHELAN, P., 1993. *Unmarked: The Politics of Performance*. London and New York: Routledge.

REWERS, E. (red.), 2014. *Kulturowe studia miejskie. Wprowadzenie*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.

RYBICKA, E., 2011. Pamięć i miasto. Palimpsest vs pole walki, *Teksty Drugie*, (5). 201–211.

SENDYKA, R., 2016. Odpowiadanie miastu. Kulturowe studia miejskie, *Przegląd Kulturoznawczy*, (2(28)). 237–247. <https://doi.org/10.4467/20843860PK.16.018.5370>

SOJA, E. W., 1989. *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*. London, New York: Verso. <https://archive.org/details/postmoderngeogra0000soja/mode/2up>

SOJA, E. W., 1996. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford - Malden: Blackwell Publishers.

TORNAU, Ū., 2016. *Oficialieji ir kasdieniai sovietinio Vilniaus erdvės naratyvai: Lukiškių mokslo kvartalas*. Praca doktorska.

VENCLOVA, T., 2002. *Wilno. Przewodnik*. Przeł. B. Piasecka. Vilnius: R. Paknio leidykla.

WÓJTOWICZ, A., 2014. Pałac Staszica jako heterotopia afektywna – refleksja humanistyczna w planowaniu przestrzennym, *Teksty Drugie*, (6). 307–320.

WÓJTOWICZ, A., 2019. *Literaturoznawstwo architektoniczne*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.

WÓJTOWICZ, A. (red.), 2019. *Miejsca trudne – transdyscyplinarny model badań. O przestrzeni placu Piłsudskiego i placu Defilad*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.

WÓJTOWICZ, A., PAULINKA, J. (red.), 2019. *Refleksja humanistyczna w planowaniu przestrzennym*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.